

E E R S T E B O E K

DE KENNIS VAN GOD DE SCHEPPER

H O O F D S T U K 1

HET NAUWE VERBAND TUSSEN DE KENNIS VAN GOD EN DIE VAN ONZELF; DE MANIER WAAROP ZIJ ONDERLING SAMENHANGEN

1. Zonder kennis van onszelf is er geen kennis van God

De hele hoofdinhoud van onze wijsheid, voorzover die althans als ware en deugdelijke wijsheid aangemerkt mag worden, bestaat eigenlijk maar uit twee delen: kennis van God en kennis van onszelf. Omdat die met vele banden aan elkaar verbonden zijn, is het echter niet gemakkelijk uit te maken welke van deze twee het eerst komt en de andere uit zichzelf voortbrengt. Om te beginnen kan namelijk niemand zichzelf aanschouwen als hij niet ook meteen zijn aandacht richt op de aanschouwing van God in wie hij leeft en zich beweegt.¹ Het is immers volkomen duidelijk dat de gaven waardoor wij tot iets in staat zijn, in het geheel niet van onszelf zijn, ja dat hetgeen wij zijn, niets anders is dan een zijn in de ene God. In de tweede plaats geldt dat wij door deze

goede gaven, die druppelsgewijs uit de hemel op ons neerdalen, als het ware van de beekjes tot de bron geleid worden.

Nu blijkt evenwel juist uit onze onvolkomenheid des te beter de onbegrensde goedheid die in God is. In het bijzonder dwingt de deerniswekkende staat van verval, waarin de val van de eerste mens ons gestort heeft, ons de ogen omhoog te heffen, niet alleen om daar te zoeken wat ons in ons gebrek en onze honger ontbreekt, maar ook om, wakker geschrokken, tot het besef van onze geringheid te komen. Omdat in de mens een wereld van allerlei ellende te vinden is en, sinds wij beroofd zijn van de luister waarmee God ons bekleed had, de beschamende naaktheid een onmetelijke hoop verdorvenheden blootlegt, kan het immers niet anders of het inzicht in de eigen ongelukkige staat is voor iedereen een prikkel om althans tot een zekere kennis van God te komen.

Zo komen wij door het waarnemen

1. * Vgl. Hand. 17:28.

van de onwetendheid, de ijdelheid, de armoede, de zwakheid, kortom, van het kwaad en het bederf dat ons eigen is, tot het inzicht dat nergens anders dan bij de Heere het ware licht van de wijsheid te vinden is, alle werkelijke kracht, een ware overvloed van alle goed en gerechtigheid in haar zuiverste vorm. Zo worden wij dus door het kwade in onszelf opgewekt om het goede in God te beschouwen. Maar wij kunnen ons niet eerder met ernst tot Hem richten dan wanneer wij begonnen zijn onszelf te mishagen. Want wie van de mensen zou niet graag in zichzelf rust vinden? En wie vindt niet metterdaad rust in zichzelf zolang hij geen kennis van zichzelf heeft, dat wil zeggen: zolang hij tevreden is met zijn eigen gaven, en niet weet van zijn ellende of daaraan niet denkt? Zo wordt ieder die zichzelf leert kennen, niet alleen aangespoord om God te zoeken, maar ook als het ware bij de hand genomen om Hem te vinden.

2. Zonder kennis van God is er geen kennis van onszelf

Anderzijds is het zeker dat de mens nooit tot een zuivere kennis van zichzelf komt, als hij niet eerst Gods aangezicht aanschouwd heeft en na Hem gezien te hebben de blik laat afdalen om zichzelf te bezien. Want wij vinden onszelf – dat is de hoogmoed die ons allen aangeboren is – altijd rechtvaardig en zuiver en wijs en heilig, tenzij wij met onmiskenbare bewijzen van onze onrechtvaardigheid, walgelijkheid, dwaasheid en onreinheid overtuigd worden. Maar tot die overtuiging komen we niet als we alleen maar naar onszelf kijken en niet ook naar de Heere, die de enige maatstaf is om tot

dat oordeel te kunnen komen. Omdat wij namelijk allen van nature geneigd zijn de zaken mooier voor te stellen dan zij zijn, zijn we al heel tevreden met een loze schijn van rechtvaardigheid in plaats van met de rechtvaardigheid zelf. En omdat alles wat zich onder en om ons heen voordoet met de grootste smerigheid bevuurd is, lacht dat wat iets minder afschuwelijk is ons toe als iets heel zuivers, zolang wij onze aandacht slechts richten op wat binnen de grenzen van de menselijke beoedeling valt. Precies zo is het gesteld met het oog dat alleen te maken krijgt met dingen die een diepdonkere tint hebben. Het beoordeelt dan iets als stralend wit, terwijl het eigenlijk grijs of zelfs een beetje bruin is.

Inderdaad kunnen wij uit de zintuiglijke waarneming heel goed afleiden hoezeer wij bij de beoordeling van onze geestelijke vermogens door waanvoorstellingen bevangen worden. Als wij namelijk midden op de dag naar de grond kijken of naar de dingen die zich om ons heen aan het oog voordoen, vinden wij dat we een bijzonder sterk en doordringend gezichtsvermogen hebben. Maar als we omhoog kijken naar de zon en die met wijd open ogen gadeslaan, wordt dit vermogen, dat op aarde tot zulke voortreffelijke prestaties in staat was, meteen door de intensiteit van het zonlicht aangetast en van zijn kracht beroofd, zodat we moeten erkennen dat de scherpe blik die wij hebben bij het beschouwen van de dingen op aarde, volkomen in zijn tegendeel verkeert waar het de zon betreft. Zo gaat het ook bij de beoordeling van onze geestelijke goederen. Zolang we namelijk niet verder dan de aarde kijken, zijn we heel tevreden

met onze eigen gerechtigheid, wijsheid en kracht; we koesteren ons er heerlijk in en we vinden onszelf bijna halfgoden. Maar als we eenmaal onze gedachten op God gaan richten en overwegen hoe Hij is en hoe volstrekt volmaakt Zijn gerechtigheid, wijsheid en kracht zijn en dat dit de maatstaf is waarnaar wij ons hebben te richten, dan verschrompelt spoedig wat ons eerder nog onder de valse schijn van gerechtigheid aangenaam was, tot niets dan ongerechtigheid; wat onder de naam van wijsheid grote indruk op ons maakte, wekt dan onze afkeer als opperste dwaasheid; wat zich voordeed als een kracht, blijkt dan niets anders te zijn dan een deerniswekkende onmacht. Zo slecht beantwoordt wat wij als het allervolmaaktste in ons zien aan de goddelijke zuiverheid.

3. *De mens tegenover Gods majesteit*

Vandaar de huiver en verbijstering die, zoals de Schrift op tal van plaatsen verhaalt, de heiligen telkens ontsteld en aangegrepen heeft, wanneer zij Gods aanwezigheid bespeurden. Als wij dan zien dat mensen die rustig en sterk bleven als God zich niet aan hen vertoonde, bij de openbaring van Zijn heerlijkheid zo geschokt en bevreesd werden dat zij in doodsangst ter aarde vielen, ja daardoor verteerd en bijna vernietigd werden, mag daaruit wel de conclusie getrokken worden dat geen mens ooit voldoende geraakt en doordrongen zal worden door kennis van zijn onbeduidendheid, als hij zich niet eerst geplaatst heeft tegenover de majesteit van God.

Van deze ontsteltenis kunnen we talrijke voorbeelden vinden zowel in het boek

Richteren als bij de profeten. Daardoor zou bij het volk van God de uitdrukking in zwang komen: ‘Wij zullen sterven, omdat de Heere ons verschenen is.’² Zo ontleent ook de geschiedenis van Job steeds het voornaamste argument om mensen tot een grondig besef van hun dwaasheid, onmacht en onreinheid te brengen aan een beschrijving van de goddelijke wijsheid, kracht en zuiverheid. Dat is niet zonder reden. We zien immers dat Abraham des te gereeder erkent dat hij stof en as is, naarmate hij dichter genaderd is tot het aanschouwen van de heerlijkheid des Heeren,³ en dat Elia niet met onbedekt gezicht Gods nadering vermag af te wachten, zo huiveringwekkend is die aanblik.⁴ Wat zou de mens ook doen die slechts een aardworm is en één en al bederf, daar zelfs de cherubijnen uit vrees hun aangezicht moeten bedekken? Hierop doelt natuurlijk ook de profeet Jesaja, als hij zegt: ‘De zon zal schaamrood en de maan beschaamd worden als de HEERE der legerscharen zal regeren’.⁵ Dat wil zeggen: wanneer Hij Zijn luister zal vertonen en naderbij brengen, zal zelfs het helderste licht daarbij vergeleken enkel duisternis zijn.⁶

Maar hoe nauw de kennis van God en de kennis van onszelf ook onderling verbonden zijn, toch vereist de goede orde in het onderricht dat wij eerst een uiteenzetting geven over de eerste vorm van kennis en daarna beginnen met de behandeling van de tweede.

2. Richt. 13:22; Jes. 6:5; Ezech. 2:1 en elders.

3. Gen. 18:27.

4. 1 Kon. 19:13.

5. Jes. 24:23.

6. Jes. 2:10 en 19.

HOOFDSTUK 2

DE INHOUD EN HET DOEL VAN HET KENNEN VAN GOD

1. Vroomheid is vereist voor het kennen van God

Onder het kennen van God nu versta ik de kennis waardoor wij niet alleen beseffen dat er een God is, maar ook begrijpen dat het voor ons van belang is, dat het tot Zijn eer strekt en dat het dienstig is om kennis over Hem te bezitten. Wij zullen natuurlijk niet kunnen beweren dat God in de eigenlijke betekenis van het woord gekend wordt, als er geen sprake is van godsdienst en vroomheid. Nu heb ik het hier nog niet over de bijzondere vorm van kennis waarmee in zichzelf verloren en vervloekte mensen God in de Middelaar Christus als hun Verlosser aannemen, maar ik spreek slechts over de eerste en zuivere vorm, waartoe de oorspronkelijke natuurstaat ons had kunnen brengen indien Adam ongeschonden staande gebleven was. Want in de staat van verval waarin het menselijk geslacht nu verkeert, zal niemand God ervaren als zijn Vader, als de bewerker van zijn zaligheid of als hem hoe dan ook gunstig gezind tot het moment waarop Christus tussenbeide treedt om Hem met ons te verzoenen. Toch blijft dan gelden dat het iets anders is om te ervaren dat God als onze Maker ons met Zijn kracht ondersteunt, ons met Zijn voorzienigheid regeert, ons met Zijn goedheid begunstigt en ons allerlei weldaden bewijst, dan om de genade van de verzoening te omhelzen die ons in Christus voorgesteld wordt.

Omdat de Heere dus zowel in het

werk van de schepping als in de hoofdlijn van de leer der Schrift eerst als Schepper zonder meer verschijnt, en vervolgens in het aangezicht van Christus als Verlosser, vloeit daaruit een tweevoudig kennen van Hem voort. De eerste vorm daarvan moet nu behandeld worden; de tweede komt daarna aan de beurt.

Hoewel ons verstand niet in staat is iets van God te begrijpen als het Hem niet enige vorm van eerbied betoont, is het toch niet voldoende als we enkel en alleen beseffen dat Hij als de enige God door allen vereerd en aanbeden moet worden. Nee, we moeten er ook van overtuigd zijn dat Hij de bron van alle goed is, zodat we dit nergens anders zoeken dan bij Hem. Dit houdt naar mijn mening in de eerste plaats in dat God deze wereld niet alleen tot stand gebracht heeft, maar die ook met Zijn onbegrensde macht onderhoudt, met Zijn wijsheid bestuurt en door Zijn goedheid bewaart, waarbij Hij in het bijzonder het menselijk geslacht met Zijn gerechtigheid en oordelen regeert, in Zijn barmhartigheid verdraagt en door Zijn hulp beschermt. Ook betekent dit dat er nergens een greintje wijsheid en licht, of gerechtigheid, of macht, of oprechtheid, of zuivere waarheid te vinden is dat niet van Hem afkomstig is of waarvan Hij niet de oorzaak is. Daaruit moeten wij dan ook leren dit alles van Hem te verwachten, Hem daarom te vragen en, als wij het ontvangen hebben, Hem met dankzegging daarvoor te erkennen.

Dit besef van Gods deugden is dus voor ons een bekwame leermeester in de vroomheid, waaruit de godsdienst voortkomt. Onder 'vroomheid' versta ik eerbied voor God, gepaard aan liefde tot Hem, die door de kennis van Zijn weldaden tot stand gebracht wordt. Voordat mensen ervan doordrongen zijn dat zij alles aan God te danken hebben, dat Hij hen met Zijn vaderlijke zorg omringt, dat Hij voor hen de bewerker van alle goed is, zodat er niets buiten Hem gezocht moet worden, zullen zij zich immers nooit in vrijwillige gehoorzaamheid aan Hem onderwerpen. Ja, als zij hun volkomen geluk niet op Hem funderen, zullen zij zich nooit geheel en al, oprecht en van harte aan Hem toewijden.

2. Kennen van God houdt vertrouwen en eerbied in

Het is daarom slechts spelen met onvruchtbare bespiegelingen wat mensen doen die in deze kwestie alleen maar de vraag aan de orde willen stellen wát God is. Het is namelijk voor ons van veel groter belang te weten hóe Hij is en wat met Zijn natuur overeenkomt. Wat heeft het immers voor zin om met Epicurus te erkennen dat er een god is die de zorg voor de wereld verre van zich werpt en slechts behagen stelt in nietsdoen? Wat baat het uiteindelijk een god te kennen met wie wij niets te maken hebben? Nee, veeleer moet het kennen van God ertoe leiden dat wij in de eerste plaats vrees en eerbied voor Hem krijgen en dat wij in de tweede plaats, door dit kennen geleid en geleerd, al het goede van Hem leren vragen en Hem als de oorsprong leren aanmerken van het goede dat wij ontvangen hebben. Hoe zou

immers het denken over God in je geest kunnen postvatten, als je niet op hetzelfde moment bedenkt dat je als Zijn maaksel krachtens het scheppingsrecht aan Zijn gezag onderworpen en overgedragen bent? Dat je je leven aan Hem te danken hebt? Dat alles wat je onderneemt en doet met Hem verband behoort te houden? Als dat zo is, volgt daaruit meteen dat het met je leven jammerlijk gesteld is, als het er niet op gericht is Hem te gehoorzamen, aangezien Zijn wil onze levensregel moet zijn.

Tot een helder zicht op Hem kun je evenwel alleen maar komen als je Hem als de bron en oorsprong van alle goed erkent. Daaruit zou dan zowel het verlangen om zich altijd naar Hem te voegen als het vertrouwen op Hem voortkomen, indien de verdorven natuur van de mens hem niet van het juiste spoor in zijn denken zou afleiden. Het godvruchtig denken vormt zich om te beginnen namelijk geen droombeeld van een willekeurige god, maar richt de blik alleen op de enige en ware God. Het dicht Hem ook niet naar eigen goeddunken allerlei zaken toe, maar stelt zich ermee tevreden Hem zo te beschouwen als Hij zichzelf openbaart, en met de grootste zorgvuldigheid hoedt het zich steeds ervoor om in vermetele onbezonnenheid de maat van Zijn wil te buiten te gaan en zo een dwaalweg in te slaan.

Wie Hem zo heeft leren kennen, begrijpt dat Hij alle dingen bestuurt, vertrouwt op Zijn bewaring en bescherming en verlaat zich dan ook geheel en al op Zijn trouw. Omdat hij begrijpt dat God de bewerker van alle goed is, neemt hij zijn toevlucht tot Gods bijstand, zodra hem iets

benauwt of ontbreekt, en verwacht hij alle hulp van Hem. Omdat hij ervan overtuigd is dat God goed en barmhartig is, steunt hij in vast vertrouwen op Hem en hij twijfelt er niet aan dat er in Gods goedertierenheid altijd een middel beschikbaar zal zijn tegen alle rampspoed die hem treft. Omdat hij Hem als Heer en Vader erkent, acht hij het ook volkomen terecht dat hij in alle opzichten Zijn gezag moet erkennen, Zijn majesteit moet eerbiedigen, voor de vermeerdering van Zijn eer moet zorgen en Zijn bevelen moet opvolgen. Omdat hij ziet dat God een rechtvaardige rechter is, die het wapen van Zijn gestrengheid gebruikt om misdaden te bestraffen, stelt hij zich altijd Zijn rechterstoel voor ogen; uit vrees voor Hem houdt hij zich in en hoedt hij zich ervoor Zijn toorn op te wekken. Maar toch jaagt de gedachte aan Gods oordeel hem niet zoveel vrees aan dat hij zich daaraan zou willen onttrekken, ook niet als er een mogelijkheid zou zijn om eraan te ontkomen. Nee, hij aanvaardt Hem volledig als bestraffer van slechte mensen, maar evenzeer als weldoener van

de vromen, aangezien hij begrijpt dat het evenzeer tot Zijn eer strekt dat er bij Hem voor de goddelozen en kwaaddoeners straf weggelegd is als voor de rechtvaardigen het loon van het eeuwige leven. Bovendien weerhoudt hij zich niet alleen van zondigen uit vrees voor straf, maar ook omdat hij God als een Vader bemint en eert en als een Heer gehoorzaamt en dient. En al zou er geen hel zijn, dan nog schrikt hij ervoor terug om God op welke wijze ook aanstoot te geven.

Ziehier wat zuivere en echte godsdienst is: geloof en daarmee verbonden oprechte vrees van God. Die vrees houdt ook een vrijwillig betoonde eerbied in en brengt een dienen van God met zich mee dat zich houdt aan de voorschriften die in de Wet gegeven worden. Dit laatste verdient des te grotere aandacht daar allen God wel op een of andere manier vereeren, maar zeer weinigen Hem werkelijk vrezen, terwijl er overal wel veel uiterlijk vertoon in godsdienstige plechtigheden voorkomt, maar oprechtheid van hart een zeldzaamheid is.

HOOFDSTUK 3

KENNIS VAN GOD IS DE MENSELIJKE GEEST VAN NATURE GEGEVEN

1. De aard van de natuurlijke Godskennis

Dat er in de menselijke geest van nature een zeker besef van Gods bestaan aanwezig is, achten wij niet voor discussie vatbaar. Om te voorkomen dat iemand zijn toevlucht zou nemen tot het voorwendsel dat hij niets van God weet, heeft God zelf namelijk bij allen een bepaald begrip van Zijn goddelijke macht ingeplant. Door de

gedachte daaraan steeds weer te vernieuwen laat Hij telkens nieuwe druppels van dat besef in de geest afdalen, opdat alle mensen op grond van hun eigen getuigenis het oordeel over zich afroepen, omdat zij Hem niet gediend en hun leven niet aan Zijn wil toegewijd hebben. Zonder uitzondering beseffen alle mensen namelijk dat God bestaat en dat Hij hun Maker is.

Als men al ergens naar onwetendheid met betrekking tot God zou zoeken, is het vrijwel zeker dat een bewijs daarvan vooral te vinden zal zijn bij volken die niet zeer ontwikkeld en van alle menselijke beschaving vervreemd zijn. Toch is er, zoals de beroemde heiden zegt,¹ geen natie zo onbeschaafd, geen volksstam zo verwilderd, of de overtuiging dat God bestaat leeft onder hen. Ook zij die in andere opzichten van het leven maar heel weinig lijken te verschillen van wilde dieren, houden toch altijd een kiem van godsdienst; zo diep is deze algemene gedachte in het gemoed van allen doorgedrongen, zo nauw is zij verbonden met het innerlijk leven van iedereen. Omdat er dus vanaf het begin van de wereld geen landstreek, geen stad, ja geen huis geweest is waarin men het zonder godsdienst stellen kon, ligt daarin een zekere stilzwijgende erkenning opgesloten dat het besef van Gods bestaan in ieders hart ingegrift is.

Zelfs de afgodendienst is een belangrijk argument voor deze opvatting. Wij weten immers dat de mens zich niet graag zo verlaagt dat hij met ontzag opziet tot andere schepselen dan zichzelf. Als hij dan toch liever eer bewijzen wil aan hout en steen dan de suggestie te wekken dat hij geen god heeft, blijkt daaruit dat die indruk omtrent de goddelijke macht zeer krachtig is. Kennelijk kan zij zo moeilijk uit de geest van de mens gewist worden, dat het gemakkelijker is om zijn natuurlijke geneigdheid te doorbreken. En dat laatste gebeurt inderdaad, wanneer de mens zijn natuurlijke opgeblazenheid verlaat en uit eigen beweging zich tot het

geringste verlaagt om daardoor eer aan God te bewijzen.

2. *Godsdienst is geen bedenksel van mensen*

Het is dan ook volstrekt uit de lucht gegrepen als sommigen zeggen dat godsdienst een bedenksel van een paar geslepen en slimme mensen is om het eenvoudige volk op een handige manier in een afhankelijke positie te houden. Zij brachten anderen ertoe God te vereren, maar zelf zouden zij in het geheel niet geloven dat er een God is. Nu erken ik dat sluwe mensen heel veel op het gebied van de godsdienst verzonnen hebben waarmee ze het gewone volk erbij konden inboezemen en vrees aanjagen, om het daardoor volgamer te krijgen. Maar ze zouden daarin nooit geslaagd zijn als de geesten van de mensen niet al tevoren doordrenkt geweest zouden zijn van de diepe overtuiging ten aanzien van Gods bestaan, waaruit de neiging tot de godsdienst als uit een kiem opschiet.

Het is ook niet aannemelijk dat zij die op slinkse wijze onder de naam van godsdienst indruk probeerden te maken op minder ontwikkelden, zelf geheel en al verstoken geweest zijn van de kennis van God. Want al hebben er dan vroeger enkelen bestaan en duiken er heden ten dage niet weinigen op die het bestaan van God ontkennen, met hun gevoel nemen zij, of zij het nu willen of niet, toch telkens weer waar wat ze met hun verstand niet begeren te weten. Niemand heeft zich met grotere vermetelheid of ongeerdheid gestort op het verachten van de goddelijke macht dan Caius Caligula, zoals te lezen is.² Toch heeft niemand

1. * Cicero, *De natura deorum*, I.16.43; *Tusculanae Disputationes*, I.13.30.

2. * Suetonius, *Vita Caesarum*, IV.51.

meer gesidderd van ellende, wanneer zich een teken van de goddelijke toorn voordoet. Zo huiverde hij zonder het zelf te willen voor God die hij zo doelbewust en openlijk verachtte. Je kunt dit ook overal zien gebeuren bij mensen als hij: iemand mag nog zo'n vermetele verachter van God zijn, al bij het ritselen van een vallend blad wordt hij door heftige emoties overmand. Vanwaar komt dit anders dan van Gods wrekende majesteit, die het geweten van deze mensen des te heviger treft naarmate zij daaraan meer trachten te ontkomen? Allen zijn zij wel op zoek naar een schuilplaats waarin zij zich kunnen verbergen voor Gods tegenwoordigheid en de gedachte daaraan weer van zich kunnen afzetten. Maar of zij willen of niet, zij blijven altijd in dit net verstrikt. Hoewel het besef van Gods tegenwoordigheid af en toe een ogenblik lijkt te verdwijnen, keert het toch telkens weer terug en komt het met nieuwe kracht op hen af. Als zij al eens iets minder last hebben van gewetensangst, lijkt dat dan ook heel veel op het slapen van dronken of krankzinnige mensen die zelfs in hun slaap geen kalme rust genieten, omdat ze aanhoudend door gruwelijke en huiveringwekkende dromen gekweld worden. Ook goddelozen zijn er dus een bewijs van dat er in het gemoed van alle mensen altijd enige kennis van God leeft.

3. *Werkelijk zonder God zijn is onmogelijk*

Voor hen die een juist oordeel bezitten zal het in ieder geval altijd vaststaan dat er in de menselijke geest een besef van Gods bestaan ingegrift is dat nooit geheel en al weggenomen kan worden. Sterker nog, deze overtuiging dat er een God is, is alle

mensen van nature aangeboren en ligt als het ware diep in hun innerlijk verankerd. Het bewijs daarvoor wordt in ruime mate geleverd door de weerspanning van de goddelozen, die zich niet van de vrees voor God kunnen losmaken, hoe verwoed zij daar ook tegen strijden. Een Diogenes en zijns gelijken mogen dan de spot drijven met alles wat er in alle eeuwen op godsdienstig gebied geloofd is,³ een Dionysius mag dan schimpen op het hemelse gericht⁴ – dat is de spotlach van een zieke geest, want in hun binnenste knaagt de worm van het geweten, die pijnlijker is dan alle brandijzers.

Ik zeg niet met Cicero dat dwalingen slijten naarmate ze ouder worden, maar de godsdienst van dag tot dag toeneemt en beter wordt.⁵ Want de wereld – ik kom daarop kort hierna nog terug⁶ – probeert zoveel hij kan alle kennis van God af te schudden en Zijn dienst op allerlei manieren te bederven. Ik zeg alleen dit: de dwaze verharding die de goddelozen zo hartstochtelijk in het werk stellen om God te verachten, kan wel langzamerhand in hun gemoed aan kracht inboeten, maar het besef van Gods bestaan, dat ze heel graag uitgedoofd zouden zien, blijft zijn kracht behouden en komt telkens weer boven. Daaruit leiden wij af dat het niet om iets gaat wat men pas op school voor het eerst leert, maar om iets waarin iedereen van de moederschoot af zijn eigen leermeester is en waarvan de natuur zelf niet toelaat dat men het vergeet, al spannen velen zich met alle krachten daarvoor in.

3. * Vgl. Cicero, *De natura deorum*, I.17.45; II.4.12.

4. * Vgl. Cicero, *a.w.*, III.34.83.

5. * Cicero, *a.w.*, II.2.5.

6. * Zie I.4.1.